

Від співу до публікації, перекладу та ілюстрації: перероблені варіанти трьох скандинавських традиційних балад

Лері Сіндергард

УДК 398.87(48)“04/14”

Larry Syndergaard. From Song to Print, to Translation and Pictures: Rewritings of Three Scandinavian Traditional Ballads. During two centuries the traditional Scandinavian ballads and their translation have made a special cultural impact in the English-speaking world. By paying close attention to the series of collecting, editing, translation, and illustration rewritings of these ballads we can understand some of the uses to which we outside of the originating cultures have put the products of those cultures. Rewritings tend to have cultural agendas, which we need to identify and acknowledge. In the present paper these include, the spiritual, nationalism, homophobia, and sexual propriety among others. A subsidiary purpose of the paper is to draw attention to illustrations of ballad translations as subjects overdue for scholarly discourse.

Keywords: Medieval ballads, Scandinavian folklore, translation, rewritings, traditional ballads.

Скандинавські середньовічні балади та їхні переклади мають особливу культурну валентність в англомовному світі. Наприклад, данські балади становлять найважливішу частину перекладної данської літератури, після творів Ганса-Християна Андерсена і К'еркегора. У пропонуваному дослідженні ми розглянемо переклади та інші перероблення, зокрема ілюстрації, данських, шведських і норвезьких балад, застосовуючи поняття комплексної дисципліни перекладознавства.

У праці «English Translations of the Scandinavian Medieval Ballads» («Англійські переклади скандинавських середньовічних балад») зазначено, що один з розділів перекладознавства «[у цілому] суперечить панівному нормативу, який базується на дослідженні джерел мови та естетичних уявленнях перекладацької науки з її прихованим “утопічним поглядом на відтворення оригіналу”» [17, р. 45]. Він прагне бути описовим й емпіричним та звертати увагу на культуру реципієнта, його ідеологію, поетику і культурну політику. Поняття, на якому слід особливо наголосити в цьому контексті, є *перероблення*, що визначене як «будь-яка письмова форма, яка передбачає представлення іншої письмової форми» [8, р. 138]. Перероблення, таким чином, охоплює не тільки переклад, а й редагування, підготовку до друку, написання передмови, довідково-допоміжного апарату видання, зокрема й критичних коментарів, тому що все це потрібно для представлення інших письмових форм. Ми також стверджуємо, що *ілюстрація* є графічною формою перероблення.

Якщо визнаємо, що будь-яка версія балади має і текст, і контекст, тоді за кожного істотного перероблення контекст змінюється, і *балада вже сприймається значною мірою по-іншому, навіть якщо текст не змінено*.

Застосовуючи цю концепцію в даному контексті, ми пропонуємо не власне тезу, а радше аналіз цих часто проблемних процесів перероблення, з якими зіткнулися наші попередники, а також неминуче стикаємося ми, звертаючись до балад. Слід зазначити, що однією з

переваг окресленої концепції є науковий самоаналіз, до якого вона заохочує.

Нашою метою є також привернути увагу дослідників до ілюстрування балад, яке наука зазвичай ігнорує (за винятком данських балад).

Спершу звернімося до балади типу 183 «Kvindemorderen» («Жінка-убивця») як до загалом позитивного і безпроблемного прикладу послідовного перероблення. Це данський зразок циклу балад про лорда Халевійна (Heer Halewijn), який широковідомий у Північній і Центральній Європі й на Британських островах та ґрунтовно досліджений [3, р. 1–43]. Початкова версія балади вперше з'являється в рукопису, створеному в XVI ст. при данському королівському дворі, автором якого, імовірно, є Карен Браге. Ця версія також має п'ять варіантів у інших рукописах балад (які належали аристократам-землевласникам), датованих серединою XVII – серединою XVIII ст. [3, р. 32]. Вони не надто різняться, тому ми можемо розглядати ці варіанти в межах одного соціального класу та вважати зазначену версію балади зразком першого колективного перероблення.

Друге перероблення згаданої балади здійснено 1869 року. Воно міститься у великому виданні «Danmarks gamle Folkeviser» («Данські стародавні балади») Свенда Грундтвіга, що й донині залишається зразком національного наукового видання балад. Принцип С. Грундтвіга щодо редагування тексту «все, що є, і все так, як є» гарантує, що текст достеменно відповідає рукопису К. Браге. У всьому іншому – це значно перероблений варіант, в основі якого лежить призабута в архіві версія, розбавлена деталями з повсякденного життя, що дозволило йому стати одним з кількох найбільших видань балад XIX ст. в Скандинавії і який водночас відображає національну свідомість та формує її. Це вже не просто балада, а *один з варіантів національного і міжнародного типу балади* (TSB D411) [18]. Це абстрактна концепція, без якої ми, науковці, на відміну від творчих художників, навряд чи зможемо працювати і, можливо, навіть зро-

зуміти жанр балади. Дослідження С. Грундтвіга, зокрема його порівняльний вступ (що насправді є додатковим переробленням), наразі гальмує розвиток початкової версії та інших текстів [3, р. 1–32].

Третій перероблений варіант, нами розглядуваний, міститься в праці Ерика Даля «Danske Viser: Gamle Folkeviser, Skæmt, Efterklang» («Данські стародавні балади та розповіді») [4]. Перероблення тексту полягає лише в модернізації правопису, однак внаслідок цього змінено контекст. Це популярне видання, хоча основний текст майже не змінено, а допоміжні зауваження Е. Даля скеровані до для непрофесійного читача, який ставить різні питання і висловлює здогади щодо балад. У вступі та примітках Е. Даля стисло викладено суть учення про данські балади загалом і про цей цикл балад зокрема.

Четверте розглядуване перероблення – англійський переклад праці Е. Даля «Danish Ballads and Folk Songs» («Данські балади та народні пісні») [2, р. 127–130]. Допоміжні тексти в англійському перекладі малозмінені, але через те що читачі мають обмаль знань про країну та її традиції, контекст і сприйняття балад знову дуже різняться. Переклад балад Генрі Мейером можна оцінити як «близький»: він відповідає розповіді й значною мірою дозволяє уникнути риторичного «покращення», звичного для перекладу балад [17, р. 35–37]. Проте є і недолік – стиль Г. Мейера радше прозаїчний, а не баладний.

Ілюстрація Марселя Расмуссена в книзі Е. Даля [4, р. 29] є останнім з досліджуваних нами перероблених варіантів – графічним. Тут застосовано гравюру на дереві. Ця техніка стала абстрактним посередником, який «перетворює» всі бурхливі деталі сюжету в чорнобілі лінії. Тло стилізоване й виконане вертикальними і горизонтальними штрихами. На ілюстрації зображено кульмінаційний момент чоловічо-жіночої боротьби, описаної в баладі. Загалом ілюстрація відображає стислість, простоту, стриманість оповіді в баладі.

Таким чином, ми маємо очевидні й суттєві зміни в кожному з розглянутих перероблень. Проте за зразок, за стандарт слід визнати перероблення Е. Даля.

Однак шведські балади – більш проблематичні. У Західній Готландії (регіон у Швеції) у 1670-х роках було записано баладу Інгірда Гуннарсдоттера (Ingierd Gunnarsdotter), версію якої почали називати «Sir Olof and the Elves» («Пан Олоф і ельфи») (SMB тип 29). Це перше масштабне перероблення з усної традиції в письмову, утілене в конкретному рукопису, що тепер зберігається в Королівській бібліотеці [16, р. 414]. Стосовно балади Інгірда припускаємо, що це було цілісне потужне музичне оповідання. Однак у рукопису, як і у виданнях, – уже лише текст для читання.

Наступне перероблення власне тексту – мінімальне. Його здійснили, коли балада з'явилася в «Svenska Folkvisor från Forntiden» («Шведські народні пісні минулого») [15, Vol. 2, N 94]. Редактори опрацювали чимало текстів, але суті не змінили.

Згодом Томас Кейтлі обрав розглядувану баладу і переклав її для свого видання «Fairy Mythology...»

(«Міфи про чарівних істот...») [6, р. 144–147]. Він прагнув представити матеріал про ельфів, фей, водяників і решту істот потойбічного світу в народній традиції Європи, а іноді й за її межами. Також Т. Кейтлі був заінтригований еротично небезпечною жінкою-ельфом у цій та в подібних до неї баладах, які він перекладав.

Т. Кейтлі переробив баладу Інгірда в цікавий спосіб. У його інтерпретації вона радше зразок розповіді про чарівних істот (тобто скандинавських ельфів), аніж зразок балади. Видана в межах серії перекладених розповідей про ельфів, балада втратила частину власної потужної ідентичності. Через те що «Fairy Mythology...» є своєрідним «каталогом істот», подані тут балади змушені слугувати доказами більшості тез Т. Кейтлі. Він розглядає таких істот як свідчення «стародавньої релігії Скандинавії і, імовірно, усієї готто-германської раси» [7, р. 60]. Його основні розділи містять те, що Ричард Дорсон називає «расовою географією»: Скандинавія, Франція, Південна Європа тощо. Його інтерпретаційне перероблення матеріалу припускає певну культурну передачу цієї «казкової міфології» – від «примітивної готто-германської релігії» до «слабших кельтсько-валійських народів», за висловлюванням Р. Дорсона [5, р. 54]. Таким чином, ми простежили довгий шлях трансформації балади, починаючи з версії Інгірда Гуннарсдоттера.

Розглядувана балада у виданні «Fairy Mythology...» перероблена в особливий спосіб. Р. Дорсон уважає, що це видання і праця Т. Кейтлі «Tales and Popular Fictions» («Казки і популярні вигадки») 1834 року «є двома найбільш зрілими англійськими дослідженнями з компаративної фольклористики першої половини XIX ст.» [5, р. 52]. Р. Дорсон зауважив на повазі Т. Кейтлі до усної традиції, на його сучасних стандартах ставлення до збирачів й інформаторів, на докладності перекладу, діапазоні використаних ним джерел. Він, на думку Р. Дорсона, є першим британцем, який здійснив справжнє порівняльне дослідження фольклорних матеріалів, накопичених під час першої великої хвилі збирання і публікацій [5, р. 54, 57].

Незважаючи на те що балада Інгірда втратила свою автентичність, вона все ще є чимось більшим, аніж будь-який з текстів у зібранні балад. Вона покладена в основу книжки Т. Кейтлі. Ця робота має безпрецедентну довговічність: перевидання 1833 року, доповнене видання Антикварної бібліотеки Бонна 1850 року, перевидання в 1878, 1880, 1910 роках і перевидання 1968 року видавництвом «Хаскел».

Останнє перевидання праці Т. Кейтлі здійснене видавництвом «Авенел» 1978 року під новою назвою «World Guide to Gnomes, Fairies, Elves, and Other Little People» («Всесвітній путівник про гномів, фей, ельфів та інших маленьких істот»), де вперше додано ілюстрації. За словами Елісон Лур'є, це, як і назва, перетворює книжку Т. Кейтлі на збірку, на так званий польовий путівник про «гоблінів і ельфів» [9, р. 16]. На малюнку Ричарда Дойля, що на обкладинці, зображені милі маленькі створіння і немає жодного натяку на ворожих, величезних істот у книжці. Видавець

лише купив ілюстрації та відправив когось до нью-йоркської публічної бібліотеки, де той обрав ілюстрацію «Темні ельфи старої Скандинавії» для відповідної частини видання, звісно, не читаючи їх. Навряд чи можна залишитися байдужим до звабливої жінки-ельфа на ілюстрації до балади «Sir Olof and the Elves», це – спроба використати поп-культуру «міфічних істот» у 1970-х роках, що безпосередньо спотворює суть балади Інґріда. На нашу думку, у розглянутому випадку змінено контекст, що не дозволяє нам називати цю розповідь тією самою баладою, з тим самим перекладом, що міститься у виданні, яке побачило світ на 150 років раніше.

Ми не знаходимо нічого подібного в переробленнях «Draumkvæde» («Балада про мрію») (NMB тип 54) – найвідомішої норвезької балади. Ця назва спричинена переважно традицією, аніж реальністю: це збірка імовірно пов'язаних текстів, лише деякі з них відповідають дійсній послідовності розповіді та довші за 1–3 строфи. Зазвичай це стосується однієї або більшої кількості істотно реконструйованих фантастичних балад з потужним рухом оповіді, що потрапляють на столи редакторів і критиків, які прагнуть відновити середньовічне католицьке або античне язичницьке минуле [1, р. 1–53] ¹.

Перше перероблення вищезазначеної балади відображає зміни під час початкової стадії втручання ззовні для того, щоби зібрати цілісну баладу з переважно фрагментарних творів, виконуваних поблизу муніципалітету Вінге в окрузі Телемарк. Ця збірка Ректора Свенунгсена, створена як спроба відновити старі уявлення про душу, стимулює збирацьку діяльність і стане найдовшим з наявних зібрань [1, р. 3].

Друге перероблення – це узагальнений доробок багатьох збирачів, у першу чергу Магнуса Лендстада і Олеа Кроугера. Воно містить зауваження та пояснення впорядників, які доповнюють і тлумачать первинний текст. Перші два перероблення сформовані здебільшого з різноманітного матеріалу, відомого під загальною назвою «Draumkvæde» [1, р. 3–6].

Третє перероблення – це розширене дослідження і редакція науковця Мольтке Мо [13, р. 31–39] ². Його остання, «докорінна, реконструкція» [1, р. 12] донині є провідною в загальному сприйнятті «Draumkvæde» і навіть стала основою для більшості наукових дискусій з 1958 року [1, р. 11–48]. Так, 1993 року вийшов друком довідник «Medieval Scandinavia: An Encyclopedia» («Середньовічна Скандинавія. Енциклопедія»), де як початкова форма балади представлений саме варіант М. Мо [10, р. 142–143]. Також початкова реконструкція М. Мо стала джерелом для Елеонори Меррі, з огляду на четверте перероблення Торвалда Ламмерса німецькою мовою [1, р. 66].

Балади М. Мо містять окремі розділи та найважливіші моменти розвитку оповіді про Суд Божий. Це вражаючі та захопливі балади, що як творчі роботи заслуговують на високу оцінку. Проте М. Мо, насправді, не відтворює традицію. Він реконструював стилізований твір під середньовічну баладу «Draumkvæde», який, на

його думку, є спогадами про середньовічного героя Чорсила [1, р. 12–13].

Два важливі перероблення виходять за межі нашої проблематики. Рудольф Штейнер так перейнявся розглядуваною баладою, що переробив її в перефразованому перекладі (на основі І. Моллера), а також у тлумачному стилі у своїх лекціях [14, р. 52–53] ³. Р. Штейнер – засновник антропософії, яка виокремлює духовний елемент у людському існуванні й передіснуванні. Е. Меррі – його учениця, вона частково перекладала з німецької мови праці представника антропософії Ериха Труммлера [1, р. 34, 68, 255] ⁴, тож сильний вплив Р. Штейнера є очевидним у її праці «Dream Song of Olaf Åsteson» («Пісня мрії Олафа Астесона»), виданій помертвено. Ця книжка містить два її перероблення: переклад і картини сцен з балади [12].

Концептуальну програму Е. Меррі частково викладено в її вступі та повніше в іншій праці – «Art: Its Occult Basis and Healing Value» («Мистецтво: його окультині основи і цілюще значення»). Її шість основних принципів такі: 1) наше найважливіше існування є надприродним, і всі аспекти життя певною мірою керуються релігією; 2) матеріалізм і сліпа наука двох останніх століть відокремили нас від духовної сутності; 3) у середні віки безсмертна сутність була краще інтегрована в мистецтво й життя, а за часів античності – ще більш інтегрованою і «цілісною»; 4) мистецтво досі має здатність зцілювати, оскільки є посередником між нашим світом повсякденності та вищими реаліями, і прості люди можуть створювати таке мистецтво; 5) стан сну особливо сприяє створенню такого мистецтва; 6) християнство є найвищою релігією, будь-коли створеною [11, р. 13, 33–102, 135–137].

Тому не дивно, що сильна християнська балада-мрія М. Мо про важке паломництво душі сягає своїм корінням середньовічного бачення, з натяками на давніші пережитки, очевидно – на народні традиції, що так цікавили Е. Меррі й Р. Штейнера [11, р. 94, 103–108, 111–117].

Е. Меррі також уважає, що кольори є первинною реальністю, як і символи. Цей погляд походить від Й.-В. Гете і Р. Штейнера.

Е. Меррі надає своєму текстовому переробленню середньовічних рис. Наприклад, шляхом перекладу слова «gudmor» не як «хрещена мати», а як «Свята Божа Мати». Стилізуючи під середньовіччя, вона також перекладає «ferd» не як «господар», а як «мисливець», який несеться з півночі, аби встигнути на Суд Божий, викликаючи в уяві читача дохристиянський образ Одина і мотив дикою полювання. Вона слідує антропософській програмі й у тому моменті, коли св. Михаїл зцілює своїми руками, а не за допомогою труби [12] ⁵.

В ілюстраціях Е. Меррі простежуються аналогічні тенденції. При виборі ілюстрації до «Мосту Гджаллер», на якому перебувають небезпечні істоти, і який повинні пройти мрійники, вона акцентує на дохристиянських мотивах: обирає міст до підземного царства з «Молодшої Едди». Кольором авторка додає

яскравості стародавньому норвезькому мосту від Мідгарда до світу богів, а також підкреслює його значення в Судний день. Поєднанням кольорів досягається створення певних настроїв: пристрасть й інтенсивність (червоний), земні обмеження, від яких утікаєш (зелений, синій), рух до звільнення (жовтий) [11, р. 105–107, 111–113].

У зображенні св. Михаїла, на нашу думку, мотив німба відповідає антропософській програмі, оскільки представляє святого як попередника Христа. (У більшості з численних робіт М. Мо взагалі немає згадок про св. Михаїла, і тільки в одній праці його згадано в контексті Судного дня.)

У «The Hunt from the North» («Полювання з півночі») чорний колір коней відображає владу смерті та є

вираженням одного з двох боків антропософського космічного дуалізму світла й темряви. Білий кінь мрійника допомагає йому бути на другому боці цього дуалізму.

І на заключній пастелі Е. Меррі зображено фінал, вигадану строфу реконструкції М. Мо: молодь і старі люди слухають Олафа-мрійника. Таким чином, візуально підтверджена остання сцена, що її телемаркські співаки не створювали й ніколи не виконували.

Отже, на прикладі цих трьох визначних скандинавських балад ми простежили складну послідовність перероблень – текстових, контекстуальних, а також візуальних. Важливо, що було зафіксовано, наскільки значні відмінності можуть приховуватися під однаковими назвами балад.

Примітки

¹ У цій праці викладено дискусію щодо «Draumkvæde», висвітлено наукові й текстологічні питання.

² Про одне з доступних джерел для

реконструкції М. Мо див. працю «Norske Folkeviser» [13].

³ Переклад німецькою І. Моллера див. у праці М. Барнеса [1, р. 34].

⁴ Докладно див. у праці М. Барнеса [1, р. 34, 68, 255].

⁵ Строфи 20, 28, 32 відповідно.

Література

1. Barnes M. *Draumkvæde: An Edition and a Study*. – Oslo : Universitetsforlaget, 1974.
2. *Danish Ballads and Folk Songs* / ed. Er. Dal, trans. H. Meyer. – Copenhagen : Rosenkilde og Bagger ; New York : American-Scandinavian Foundation, 1967.
3. *Danmarks gamle Folkeviser* / ed. S. Grundtvig. – København : Samfundet til den danske Literatur Fremme, 1883. – Vol. 4.
4. *Danske Viser: Gamle Folkeviser, Skæmt, Efterklang* / ed. Er. Dal. – København : Rosenkilde og Bagger, 1962.
5. Dorson R. M. *The British Folklorists: A History*. – Chicago : UChicagoP, 1968.
6. Keightley Th. *The Fairy Mythology: Illustrative of the Romance and Superstition of Various Countries*. – London : Wittaker, Treacher, 1828. – Vol. 1.
7. Keightley Th. *The Fairy Mythology: Illustrative of the Romance and*

Superstition of Various Countries. – London : Bohn's Antiquarian Library, 1850.

8. Lefevere A. *Translating Literature: Practice and Theory in a Comparative Literature Context*. – New York : Modern Language Association of America, 1992.

9. Lurie Al. *Revision of The World Guide to Gnomes, Fairies, Elves and Other Little People* // *New York Review of Books*. – 1979. – N 3.

10. *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia* / ed. Ph. Pulsiano, et al. – New York : Garland, 1993.

11. Merry El. *Art: Its Occult Basis and Healing Value*. – East Grimstead, England : New Knowledge Books, 1961.

12. Merry El. *The Dream Song of Olav Åsteson*. – East Grimstead, England : New Knowledge Books, 1961.

13. *Norske Folkeviser* / eds. M. Moe, Kn. Liestøl. – Christiania : J. Dybwad, 1920 – Vol. 1.

14. Steiner R. *The birth of the Sun Spirit as the Spirit of the Earth. The Thirteen Holy Nights // The Festivals and Their Meaning: Christmas, Easter, Ascension and Pentecost, Michaelmas*. – London : Rudolf Steiner Press, 1955.

15. *Svenska Folkvisor från Forntiden* / eds. Er. Gust. Geijer, Arv. Aug. Afzelius. – Stockholm : Strinnholm och Häggström, 1814–1818. – Vol. 1–3.

16. *Sveriges Medeltida Ballader* / eds. B. Jonsson, Sv.-B. Jansson. – Stockholm : Almqvist & Wiksell, 1983. – Vol. 1.

17. Syndergaard L. *English Translations of the Scandinavian Medieval Ballads: An Analytical Guide and Bibliography*. – Turku : Nordic Institute of Folklore, 1995.

18. *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* / eds. B. R. Jonsson, S. Solheim, Ev. Danielson. – Oslo : Universitetsforlaget, 1978.

Переклад з англійської Інни Головахи